

ARMOEDE IN DE GOUDEN EEUW

DE DREIGING VAN GEBREK EN HOE DIE WERD BESTREDEN

Henk Looijesteijn (1973) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en behaalde zijn doctoraat aan het Europees Universitair Instituut in Florence. Van 2009-2012 was hij als postdoc-onderzoeker op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam verbonden aan het door NWO gefinancierde onderzoeksproject *Giving in the Golden Age*, dat aan dit artikel ten grondslag ligt.

Het mag bekend worden verondersteld dat de Nederlandse economie in de zeventiende eeuw een ongekennde bloei doormaakte, en resulteerde in een uiterst welvarende samenleving. Men maakte, zo schreven tijdgenoten als toneeldichter Joost van den Vondel al, een Gouden Eeuw door. Al evenzeer een gemeenplaats is de vaak geuite waarschuwing dat het niet alles goud was wat er blonk in die tijd. Ondanks de welvaart die al sinds de hoge middeleeuwen opeenhoopte in de Nederlanden, was armoede een wijdverspreid en schijnbaar onuitroeibaar verschijnsel. In feite zou armoede pas in de tijd van de welvaartstaat geheel uit de Nederlanden verdwijnen – om er wellicht weer terug te keren in deze tijden van crisis. In de zeventiende eeuw, en gedurende de hele vroegmoderne tijd, was er weliswaar veel welvaart in de Nederlanden, maar het spook van de armoede hing toch als een zwaard van Damocles dagelijks boven een groot deel van de bevolking. Men vond dat ook gewoon: had Christus niet zelf gezegd, 'Want de armen hebt gij altijd met u'? (Mattheus 26:11; Marcus 14:7).

Men genoot in de zeventiende eeuw van een grotere rijkdom dan elders, maar de armen waren er wellicht ook beter af. In dit artikel komt aan de orde hoe de angst voor armoede wijdverspreid was in die toch zo welvarende Republiek en hoe men zich tegen een verval in armoede poogde te wapenen. Vervolgens zal worden besproken hoe men poogde verarmde medemensen te helpen en hoe wijdverspreid het bedrijven van liefdadigheid was in de vroegmoderne samenleving. Liefdadigheid speelde een belangrijk onderdeel in de verhouding tussen de armen en de rijken in een samenleving en men mag wellicht zover gaan het te beschouwen als het smeermiddel dat ervoor zorgde dat de vroegmoderne samenleving bleef functioneren en voor een zekere herverdeling van de welvaart zorgde.

'S LEVENS FELHEID

Ondanks die Gouden Eeuw bleef voor een groot deel van de bevolking het zwarte spook van de armoede een reële be-

dreiging van het bestaan. Het leven van de inwoners van de vroegmoderne Nederlanden werd, van hoog tot laag, gekenmerkt door een voortdurende blootstelling aan tal van bedreigingen: frequent voorkomende verschijnselen als langdurige ziekte, gebrekkige ouderdom, seizoensgebonden werkloosheid, bezitsverlies door brand, stormvloed en krijgshandelingen en een al te grote kinderrijkdom konden het verschil uitmaken tussen een anderszins redelijk inkomen en krijtende armoede. De overheid ontbrak het vaak aan de middelen om hun burgers te helpen deze dreigingen het hoofd te bieden, al deed men wel vaak wat men kon, en verzekeraars bestonden er nog nauwelijks. Wat Johan Huizinga heeft omschreven als *'s levens feltheid* waar de middeleeuwen onder leden, werd ook in de vroegmoderne tijd nog scherp gevoeld, en niet alleen door de armen.

Hoe rijk men ook was, de huizen waren minder bestand tegen grote hitte of grote koude dan vandaag, met enkel glas en met gebrekkige isolatie en vaak ook met gebrekkige hygiëne. Tegen besmettelijke ziekten hadden ook de rijken weinig verweer en de pestepidemieën die tijdens de Gouden Eeuw regelmatig om zich heen grepen, maakten geen onderscheid tussen rijk en arm. In muggenrijke zomers raakte men in Holland, met zijn vaak brakke oppervlaktewater, bovendien massaal aan de derdedaagse koortsen, een ziekte zo gewoon dat historici zich maar zelden lijken te realiseren dat het hier ging om endemische malaria. Rijk en arm droegen in de winter zoveel mogelijk kleding binnenshuis, moest de in de herfst aangelegde wintervoorraden nauwlettend in de gaten houden en wie bezit had, moest dat goed bewaken. Banken en verzekeringen stonden nog in de kinderschoenen en wie veel bezat had dus veel geld in huis. Men moest dus altijd bedacht zijn op diefstal of erger, terwijl een uitslaande, alles verterende brand het verschil kon uitmaken tussen rijkdom en armoede. Rijk beladen schepen konden met man en muis vergaan in een vliegende storm, en veelvuldige oorlogshandelingen konden in een oogwenk hooggespannen verwachtingen in hun tegendeel veranderen. Om van de ook in de zeventiende eeuw voortduren-

de schommelingen van de economie nog maar te zwijgen, want ook die konden het verschil betekenen tussen een redelijke boterham en ondervoeding. Die boterham kon letterlijk te duur worden door schommelingen in de graanprijs en die kon al de pan uitrijzen als er bijvoorbeeld op een cruciaal moment veel regen viel en de oogst tegenviel.

Natuurlijk hadden de rijken over het algemeen betere reserves dan de rest van de bevolking en bovendien had die bevolking het in de Gouden Eeuw zo slecht nog niet, in vergelijking met andere streken. De groeiende welvaart kwam een groot deel van de bevolking ten goede en de middenklasse van de Republiek was dan ook omvangrijk. Ook al was het grootste deel van de bevolking niet rijk, ze was zeker ook niet altijd arm. In goede tijden kon de ruim zestig procent van de bevolking, die uit middenstanders, kleine zelfstandigen en loonafhankelijken bestond, een redelijke boterham verdienen in de Nederlandse steden. Maar tegenslagen konden hen hard raken.

Uitgerekend tijdens het hoogtij van de Nederlandse Gouden Eeuw, in het trotse Amsterdam van de jaren 1650 en 1660, leefde zo'n door tegenslagen geteisterde middenklasser, Hermanus Verbeek (1621-1681). Die had weliswaar een goede start gehad – zijn vader was een succesvol ambachtsman en zijn broer een succesvol koopman – maar een afnemende vraag naar zijn producten, langdurige ziekte, een tegenvallende conjunctuur en een brand deden Verbeek zijn leven lang worstelen om rond te komen. Verbeek was overigens geen doorsnee ambachtsman: hij had school gelopen aan de Latijnse school, schreef toneelstukken en gedichten, en beschreef tenslotte in een lang gedicht zijn leven en loopbaan. Daarbij portretteerde hij zichzelf als een zeventiende-eeuwse Job, gebukt onder de vele plagen die God op hem losliet. Een beeldspraak die verre van ongebruikelijk was in een tijd waarin men geloofde dat God alles in de hand hield en dat alle mogelijke plagen uitingen waren van zijn goddelijke toorn. Men vreesde Gods slaande hand meer dan al het andere, en dat gaf dan ook aan de vele

religieuze twisten in de zestiende en zeventiende eeuw een scherp randje en een mate van urgentie die de moderne mens nog maar nauwelijks kan navoelen. Men geloofde dat zelfs ketterij van een eenling God ernstig kon vertoornen en leiden tot goddelijke straf voor een heel land. Juist in de Republiek zal dit wellicht scherper zijn gevoeld dan elders, want de reformatie won nooit alle Nederlanders voor zich. Verbeek bijvoorbeeld was katholiek, zoals trouwens vele Amsterdammers.

Eerlijk gezegd was Hermanus Verbeek helemaal niet zo slecht af, en afgrondelijke armoede heeft hij nooit gekend, maar zijn levensbeschrijving geeft wel inzicht in de vele bedreigingen van het bestaan die ook de middenklasse boven het hoofd hingen, en waartegen men weinig verweer had. Zo brandde zijn huis weliswaar niet af, maar zijn beschrijving van de gebeurtenis geeft een goede indruk van de haast panische angst die men in de vroegmoderne tijd koesterde voor brand. Stond één huis eenmaal in brand, dan kon in de dichtbevolkte steden het vuur bliksemsnel overslaan naar de aangrenzende panden, en zat er meestal niks anders op dan zo snel mogelijk kostbaarheden proberen te redden, als men daar tenminste nog de tijd voor kreeg, en zo goed en kwaad als dat ging de huizen te blussen. Grote stadsbranden, zoals die in 1452 Amsterdam in de as hadden gelegd, kwamen weliswaar in Verbeeks tijd weinig meer voor omdat vroegmoderne steden bepaalden dat men in de stad alleen nog maar mocht bouwen met steen en dakpan, maar op het platteland, waar houtbouw nog lang de norm was, bleven tot ver in de achttiende eeuw verwoestende dorpsbranden voorkomen. De noodzaak om al zijn roerend bezit en eventueel spaargeld bij zich te houden, kon dus betekenen dat men in een mum van tijd jaren hard werken kwijt was.

BESCHERMING TEGEN NARIGHEID

De vroegmoderne mens liet niet alle ellende lijdzaam over zich heen komen, ook al wekte Verbeek in zijn gedicht wel die indruk. Aan ziekte kon men meestal weinig doen, want de medische kennis was

gering en ziekten hadden dus meestal een volledig verloop. Wel poogde men de kans op ziekte te verkleinen door zich te houden aan de gezondheidsregels die artsen en voorouders hadden opgesteld en beschikte men over een waar arsenaal aan volkswijsheden en middeltjes om ziekten tegen te gaan of te genezen. Vaak wisselde men die kennis uit in familie- en vriendenkring en als men niet genas, was men niet te beroerd om nieuwe middelen te beproeven.

Wie kon, spaarde geld voor mindere tijden, voor als men onverhoopt langdurig ziek of oud en hulpbehoevend werd. Vaak kocht men van gespaard geld een lijfrente bij een lokale of regionale overheid, die een jaarlijkse uitkering opleverde, zodat men op de oude dag verzekerd bleef van een minimum inkomen. Wie niet kon sparen, en dat waren de meesten, kon pogen de gevaren te bezweren door zich bijvoorbeeld als beroepsgroep aaneen te sluiten in een gilde – een vorm van risicospreiding dus, vaak met een sociale component. Men betaalde een regelmatige contributie aan het gilde, die kon worden aangewend om een kapitaal op te bouwen waaruit men uitkeringen kon doen aan zieke of bejaarde leden. Soms kon men er ook een bijlage voor de weduwen van gildeleden uit financieren. Een gildelidmaatschap kon dan ook een zeer gewaardeerd bezit zijn. Hermanus Verbeeck bijvoorbeeld getroostte zich veel moeite om lid te mogen worden van het Amsterdamse makelaarsgilde, het gilde waarin de bemiddelaars die een belangrijke rol speelden binnen het Amsterdamse handelssysteem waren verenigd. Weliswaar was dat omdat Verbeeck hoopte zijn brood te kunnen verdienen als makelaar, maar toen hij wederom langdurig ziek werd, bleef het gilde hem geldelijk ondersteunen. Hij genoot die steun tenslotte tot zijn dood, want tegen die tijd was de ziekte overgegaan in ouderdom. Verbeeck zal er niet van hebben kunnen leven, maar zijn vrouw had een winkeltje en met hulp van zijn familie slaagde hij er in om het hoofd redelijk boven water te houden.

Een gildelidmaatschap kon dus van groot belang zijn, en ook andere ambachtstieden en zelfs loonafhankelijken werden in gilden georganiseerd. Heel belangrijk voor

de Amsterdamse economie waren bijvoorbeeld de sjouwers, ongeschoolde werkrachten die het moesten hebben van hun spierkracht en de schepen die de Amsterdamse haven aandeden losten en laadden. Zij werkten meestal voor een dag- of stukloon. In de winter lag het scheepvaartverkeer stil en dan hadden de sjouwers geen werk. Om te voorkomen dat ze weg zouden trekken, organiseerde Amsterdam hen daarom in een gilde, waardoor ze in de winter in elk geval niet geheel en al waren verstoken van inkomsten. Overigens gold voor hen, net als veel loonafhankelijken, dat ze vaak van alles aanpakten om wat te verdienen. Dat gold ook voor hun vrouwen, en hun kinderen zodra die konden bijdragen aan de gezinseconomie. Overigens waren de verschillen tussen de gilden groot: makelaars als Verbeeck konden zeer welvend worden, en als ze genoeg geld hadden verdiend hun plaats in het gilde verkopen aan een ander. Voor de sjouwers daarentegen was het gildelidmaatschap een schild dat ze hun leven lang nodig hadden, want hun inkomsten waren meestal te gering om te kunnen sparen.

Ook hun werkgevers, de kooplieden van Amsterdam, poogden eventuele verliezen te voorkomen door risicospreiding. Men was vaak op verschillende markten actief, werkte met verschillende partners samen, en reedde zelden alleen een schip uit. Men was in de Nederlanden massaal op de partenrederij overgestapt, dat wil zeggen dat men vaak niet één schip bezat, maar aandelen in vele schepen, zodat als er één verging men slechts gedeeltelijk schade opliep. Men verdeelde zijn lading vaak over verschillende schepen. Daarnaast kwam rond 1600 ook het gebruik op om een schip en / of zijn lading te verzekeren, een andere manier om het risico te spreiden. En tenslotte kon men het risico inperken door op grote schaal samen te werken, door een compagnie te vormen. De bekendste voorbeelden daarvan zijn de WIC en de VOC, maar ook voor tal van andere ondernemingen sloten kooplieden zich aaneen, bijvoorbeeld voor de walvisvaart, de inpoldering van de Noord-Hollandse meren of de turfwinning in Drenthe. Met brandverzekering was men relatief laat, maar vanaf de achttiende eeuw kwam ook die

op, ontstaan uit de brandcontracten die de Zaanse oliemolenaars met elkaar afsloten. Aangezien hun waar uitzonderlijk brandbaar was, en de kosten van de herbouw van een molen uitermate hoog, kon de afsluiting van zo'n contract het verschil betekenen tussen het kunnen maken van een nieuw begin of bankroet en verarming.

Riscospreiding was dus een wijd verspreid middel om armoede tegen te gaan, en soms ook al een vorm van verzekering. Maar de meest toegepaste strategie om tegenlagen het hoofd te bieden was waarschijnlijk de hulp die men gaf en ontving van de 'vrienden', dat wil zeggen de mensen met wie men verwant was, en de 'buren', de mensen die om men heen woonden. Zij waren de *'lender of first resort'*, de mensen bij wie je het eerst je toevlucht zocht als je er niet uit kwam. In beide gevallen hanteerde men een veel breder begrip dan vandaag en in beide gevallen was een belangrijke beweegreden om hulp te verlenen en te vragen aan die naasten het belang van de eer: de eer van de familie in de eerste plaats, maar ook de eer van de gemeenschap waar men deel van uitmaakte. Eer was een ongrijpbaar concept, en kende vele vormen en gradaties van belangrijkheid voor verschillende mensen. Maar in het algemeen was er nauw verbonden met de mogelijkheid om iets gedaan te krijgen, 'krediet', in de letterlijke en figuurlijke zin van het woord. Stond men slecht bekend, dan kreeg men geen hulp als men daarom vroeg. Mensen die hun eer verloren, werden veelal uit de gemeenschap gestoten of gehaald. Een eerloze in de familie straalde negatief af op de eer van familie en gemeenschap als geheel. Openlijke armoede gold ook als eerloos, al hing het af van de status die men vóór die tijd genoot hoe erg dat werd gevonden. Voor mensen onderaan de maatschappelijke ladder lijkt eerverlies minder belangrijk en gevreesd te zijn dan voor hen die bovenaan de samenleving stonden.

Voor de grote middenklasse van de Republiek was openlijke armoede dus een grote bedreiging. Vandaar dat families en burenen er alles aan deden om eerverlies te voorkomen: de sociale controle in een vroeg-

moderne samenleving was dan ook groot, maar ook de onderlinge hulp die men elkaar verleende. Hermanus Verbeeck beschrijft in zijn gedicht meerdere malen de invloed van zijn familie, en de pogingen die zijn broer, de succesvolle koopman, in het werk stelde om hem te helpen, door hem van advies te dienen, geld te lenen en hem opdrachten te geven toen hij eenmaal makelaar was. Die hulp werd door Verbeeck niet altijd op prijs gesteld, want ze ging gepaard met broederlijke bedilzucht en kritiek op zijn levensstijl. Verbeeck was daar jaren later nog kregel over, maar tegelijkertijd kon hij zijn broer niet van zich vervreemden, want hij had hem nodig. De gevaren die op de loer lagen in het leven van elke vroegmoderne Nederlander konden bovendien ook zijn broer bedreigen, en ook dat was een bedreiging van Verbeecks eigen bestaan.

BESCHERMING VAN BOVEN

Gelukkig voor Verbeeck was hij niet alleen afhankelijk van zijn familie. Als katholiek maakte hij deel uit van een geloofsgemeenschap, waar ook leden van de Amsterdamse stedelijke elite deel van uitmaakten. Zij konden worden verzocht om voorspraak en bemiddeling en andere vormen van hulp, kortom, steun in de vorm van patronage, al vereiste dat natuurlijk wel dat men zich hield aan de normen en waarden van die gemeenschap. Liefst kon men, als men in zo'n patroon-cliëntverhouding stond, ook wat terugdoen, hetgeen dan veelal de vorm aannam van geschenken of, als men daarvoor geen geld had, praktische diensten. Dergelijke dwarsverbanden tussen rijk en arm kwamen in de hele samenleving voor, en in alle geloofsgemeenschappen, en waren door allerlei persoonlijke contacten verbonden. Om zelfs maar in aanmerking te komen voor een makelaarsplaats benaderde Verbeeck zijn pastoor, die op zijn beurt een rijke katholieke Amsterdamse dame inschakelde, die op haar beurt goede contacten onderhield met de vrouw van een van de burgemeesters van Amsterdam. De vier burgemeesters waren degenen die moesten beslissen over het aannemen van een nieuwe makelaar. Zo kreeg Verbeeck uiteindelijk zijn makelaarsplaats.

Dergelijke patronageverhoudingen doordeseerden de samenleving, en niet alleen in de Republiek, maar ook in de Zuidelijke Nederlanden en elders in Europa. Bij uitstek waren deze dwarsverbanden het cement van de vroegmoderne samenleving. Eer speelde wederom een belangrijke rol, evenals vertrouwen, want als men een cliënt steunde die niet voldeed of zijn positie misbruikte, deed dat afbreuk aan de status die de patroon genoot. Uiteraard was de patroon gehouden om eerst zijn eigen verwanten te helpen, en daarna ook zijn personeel, en andere afhankelijkken. Het was dus zaak om op goede voet te verkeren met mensen die in staat waren hulp te verlenen, en men moest in het oog houden dat men zelf ook wel eens de hulp van anderen nodig had – al was het maar dat een dankbare cliënt kwam waken bij het ziekbed van zijn of haar patroon.

Tenslotte poogde men ook de gevaren te bezweren – en wellicht zal men dat wel als belangrijkste middel hebben beschouwd – door bescherming te zoeken bij een ander hoger gezag, het hoogst van al: God. In de eerste plaats poogde men zich te gedragen zoals men dacht dat God het wilde. In tijden van tegenslag, als men meende dat God zich over hen, of over de samenleving als geheel, vertoorn had, poogde men Gods genade over zich af te smeken, in het bijzonder door ijverig te bidden. Brak er een bijvoorbeeld een grote brand uit, dan ging men niet alleen blussen, maar haastte men zich ook naar de kerk om te bidden. Toen de brand van Schermerhorn in 1699 meer dan zestig huizen in de as legde, waaronder de pastorie, was de dominee zelf in de kerk om Gods bijstand te verzoeken. Dat de brand uiteindelijk geblust kon worden, beschouwde men als een teken van Gods genade.

Het geloof in de noodzaak God gunstig te stemmen was ook voor de Republiek aanleiding om in geval van oorlog, brand, stormvloed en andere rampen biddagen uit te schrijven, waarop de bevolking zich naar de kerk had te begeven om Gods toorn door bidden af te wenden. Ging het juist goed – bijvoorbeeld als er vrede werd gesloten met een mogendheid met wie men op voet van oorlog had verkeer – dan

werden er juist dankdagen uitgeschreven. Het besef in Gods hand te zijn, doordeseemde de samenleving en gaf daarmee een godsdienstige lading aan vrijwel alles, maar in het bijzonder ook de hulp die men aan anderen gaf. Men behoorde immers vervuld te zijn van christelijke liefde tot de naaste. Hulp was dus niet alleen een wederkerige strategie tussen gelijken of tussen rijk en arm: het was ook een uiting van barmhartigheid die men als gelovige werd geacht te voelen voor hen die minder beedeeld waren. En dat waren er al gauw heel wat: er is wel berekend dat 50 procent van de bevolking van de Republiek tijdens zijn leven minstens één keer aanspraak moest doen op die barmhartigheid.

GOD WIL HET: LIEFDADIGHEID

De Nederlanden, zowel Noord als Zuid waren een in hoofdzaak christelijke samenleving. De Republiek kende weliswaar ook een kleine joodse minderheid, maar in hoofdzaak behoorde men tot christelijke stromingen. De grootste richtingen waren het calvinisme en het katholicisme. De eerste stroming beheerste vanaf 1618 de publieke kerk, de tweede werd al dan niet met tegenzin getolereerd en was uiteraard de staatskerk in het zuiden. De godsdienstige veelvormigheid van de Republiek zorgde voor een vaak brisant debat over onderlinge verschillen in opvatting, maar als het ging om de christelijke deugd van barmhartigheid, dan was er in de praktijk weinig verschil tussen de kemphanen. De katholieken legden naar de zin van de calvinisten te veel nadruk op het 'verdienmodel' van liefdadigheid, de gedachte dat het doen van goede werken beschouwd werd als een middel om zonden weg te wassen, God gunstig te stemmen en zo het zielenheil dichterbij te brengen. In calvinistische ogen deed dat afbreuk aan Gods almacht – men beschouwde het als een soort sjacheren – en was zielenheil een onverdiende gunst, Gods genade, door hem verleend en niet af te dwingen. Dat was een versimpelde voorstelling van het katholieke standpunt, en bovendien een potentiële bedreiging van liefdadigheid door protestanten. Waarom zouden die immers aan liefdadigheid doen als ze er niets mee opschoten?

De calvinistische theologen losten dat op door het doen van liefdadigheid tot een 'liefdesplicht' te verklaren, een natuurlijk onderdeel van het gemoed van een waar gelovige en een kenteken waaraan men een waar gelovige kon herkennen. Ook dit is overigens een versimpeling van het debat tussen de theologen.

In de praktijk kwam het er echter op neer dat zowel katholieken als calvinisten – en trouwens ook de andere christelijke denominaties en de joden – liefdadigheid beschouwden als iets wat een oprecht gelovige behoorde te doen. Een rondgang langs een aantal katholieke en calvinistische Nederlandstalige geschriften uit de vroegmoderne tijd wijst vooral een verschil in bijzonderheden uit. Er zal ook weinig verschil zijn geweest tussen Noord en Zuid: geschriften van in Antwerpen actieve jezuiteten vonden hun weg naar katholieken in het noorden en omgekeerd werden de werken van de Noord-Nederlandse bestsellerschrijver en vrome protestant Jacob Cats (1577-1660) ook gewaardeerd in de Zuidelijke Nederlanden. Zelfs de aartsbisschop van Mechelen las zijn werk met veel genoegen. Of het boek dat Cats op zijn oude dag aan de liefdadigheid wijdde, *Gedachten op slaapeloose nachten*, ook zo wijd verspreid was als zijn eerdere werk valt te betwijfelen. Een enkele sneer naar de Roomse Kerk daargelaten konden ook katholieken zich op het gebied van praktische vroomheid best thuis voelen bij Cats, die verklaarde dat de uitoefening van barmhartigheid op zijn beurt Gods barmhartigheid kon opwekken – vanuit strikt calvinistisch standpunt toch een wat bedenkelijke uiting. Cats is mede interessant omdat zijn opvattingen niet zozeer uitzonderlijk als wel breed gedragen in de samenleving waren. Er was een goede reden waarom hij bestsellers schreef. Centraal staat ook bij hem de boodschap dat iedereen aan liefdadigheid behoorde te doen en dus zo bijdroeg aan het lenigen van de nood van de armen. Zijn praktische wenken met betrekking tot het doen van liefdadigheid zullen eerder gebruikelijk dan uitzonderlijk zijn geweest. Hij raadde bijvoorbeeld aan altijd de armen te gedenken in een legaat als men zijn testament maakte, en om bij de deur altijd wat geld

in een potje gereed te houden voor als er een deurcollecte voor de armen werd gehouden.

COLLECTES EN LEGATEN

Cats' aanbevelingen zullen ter harte zijn genomen, want voor een groot deel van de bevolking was het bedrijven van liefdadigheid vooral bereikbaar op deze schaal. De armenzorginstellingen, zowel de wereldlijke als de geestelijke deden meerdere keren per jaar aan deurcollectes voor de armen, naast de collectes die men gewoon was te houden in de kerk. Men deed dat op vastgestelde momenten, terwijl men daarnaast ook wel bijzondere collectes afkondigde, vanaf kansel en raadhuistrap. Zo deed men in de Republiek een aantal maal een nationale collecte voor de Waldenzen in Piemonte, protestantse bergbewoners die werden vervolgd door de katholieke heerser van het gebied. Daarnaast konden op onverwachte momenten ook collectanten voor andere doelen aan de deur komen. De stad Amsterdam bijvoorbeeld stond met enige regelmaat toe dat mensen in de stad van deur tot deur mochten collecteren voor de lossing van een in Noord-Afrika tot slaaf gemaakte zeevarende verwant of plaatsgenoot, of voor hun door een ramp – stormvloed, brand, oorlogsgeweld of onderdrukking – getroffen gemeenschap.

Het bijzondere van collectes was dat vrijwel iedereen, behalve de allerarmsten, er aan konden bijdragen, en dat was vanuit christelijk standpunt niet zonder belang. Ook arme christenen werden geacht de deugd der barmhartigheid te beoefenen als ze konden. Zelfs als ze zelf liefdadigheid genoten: zo kan men in een protestants hofje in Amsterdam, het Raepenhofje, naast de deur van een van de huisjes nog een 'L' ontwaren, hetgeen collectanten duidelijk maakte dat hier een lidmaat van de publieke kerk woonde, en dat men daar dus kon aankloppen voor een collecte voor de armen van die kerk. Ook de oude vrouwtjes die zelf ondersteuning kregen gaven dus – vrij letterlijk in dit geval – de 'weduwenpenning', naar de gelijkenis waarin Jezus zijn leerlingen erop wijst dat

de gulste gever in het offerblok de arme weduwe is, omdat ze haar twee kleine muntjes geeft 'van haar armoede', terwijl de rijke joden die hun grote bedragen schenken, geven 'van hun overvloed'.

Naast godsdienstig geïnspireerde barmhartigheid zal het geven van geld tijdens een collecte wellicht ook zijn beschouwd als een onderdeel van de hulp die men elkaar betoonde. Buren poogden vaak onvermogenende buurtgenoten te helpen, bijvoorbeeld door op hun beurt een kleine inzameling te houden. Als dat echter niet meer voldoende was, konden ze hun arme buurtgenoot voordragen bij het lokale armbestuur. Men zal hebben beseft dat het geven aan de collecte voor de armen dus ook in hun buurt ten goede kwam. En de geefbereidheid zal ook zijn vergroot met de gedachte in het achterhoofd dat men nooit wist of men zelf niet eens afhankelijk zou worden van hulp van anderen. Al die overwegingen verklaren waarom lokale overheden erop konden vertrouwen dat de breed gedragen collectes lange tijd voldoende waren om het leeuwendeel van de uitgaven van de armenzorginstellingen te dragen, zoals blijkt uit recent onderzoek. Pas toen het economisch allemaal wat minder ging in de Republiek en meer mensen afhankelijk werden van steun, werd het noodzakelijk om meer overheids-subsidies te geven aan armenzorginstellingen. Dat gebeurde bijvoorbeeld in het achttiende-eeuws Zwolle. Overigens bleven de inkomsten uit de collectes daar min of meer gelijk: mensen gingen dus niet minder geven dan voorheen, het was alleen niet meer voldoende om de gestegen uitgaven te bekostigen.

Het doen van legaten was al voor een minder groot deel van de bevolking weggelegd. Helaas is niet heel duidelijk hoe vaak dat voorkwam, omdat lang niet altijd legaten werden vastgelegd in de testamenten die men voor een notaris maakte. Vaak behield men zich het recht voor later te beschikken over extra legaten, of men verwees naar een apart geschrift waarin de legaten stonden vermeld. Die werden dan echter niet door de notaris bewaard en zijn niet meer terug te vinden. Recent onderzoek naar testamentaire liefdadig-

heid wijst niettemin uit dat het met name de hogere middenklasse was die legaten maakte en dat het meestal niet ging om heel grote sommen geld. Men vermaakte de legaten gewoonlijk aan de armenzorginstellingen, maar men maakte ook wel bepalingen die het midden houden tussen liefdadigheid en de zorg voor familieleden en buurtgenoten. Zo bepaalde men vaak dat er een lijfrente opzij moest worden gezet voor een gehandicapt familielid en soms vermaakte men ook legaten aan mensen die men niet eens van naam kende, maar waarvan men wist dat ze arm waren en die vaak op de een of andere wijze in betrekking stonden tot de erflater, bijvoorbeeld aan de bejaarde ouders van een personeelslid. Vaker nog bestemde men een legaat voor het eigen personeel, met name dienstbodes. Hoe langer die in dienst waren bij de erflater, hoe groter vaak het legaat. Inwonend dienstpersoneel werd vaak beschouwd als behorende tot het huishouden, waar men verantwoordelijk voor was. Men behoorde dan ook goed te zorgen voor het personeel. Het was echter geen recht, maar een gunst, en erfslaters verschilden dan ook zeer in wat ze aan hun personeel gaven.

Het bedrijven van testamentaire liefdadigheid had dus een duidelijke band met het eerder genoemde patronagesysteem en liep min of meer naadloos in elkaar over. Dat geldt ook voor het bedrijven van liefdadigheid op grote schaal, hetgeen alleen voor de rijken was weggelegd.

GROTE SCHENKINGEN: STICHTINGEN VAN GASTHUIZEN, HOFJES EN WEESHUIZEN

Voor de rijken waren het bijdragen aan collectes en het doen van legaten niet de enige manieren om middels liefdadigheid hun medeleven met de armen te betonen. Het onvermogen van de overheden was vaak de aanleiding voor rijken met hart voor de armen om de aanzet te geven tot de oprichting van instellingen van sociale zorg. Dat begon al in de hoge middeleeuwen, toen de vorsten die over de Nederlanden regeerden, begonnen met de stichting van gasthuizen. Dit waren instellingen waar

aanvankelijk iedereen die zorg of steun behoefde kon aankloppen. Vaak stichtte men een instelling, doteerde die met landerijen of een som geld, waarna men hoopte of er op vertrouwde dat de bestuurders van de instelling het vermogen goed zouden beheren en dat hun goede voorbeeld door anderen zou worden nagevolgd. Dat was inderdaad vaak het geval, met name bij de grotere instellingen met een stedelijke uitstraling, zoals de gasthuizen van Amsterdam bijvoorbeeld. In de vijftiende eeuw vereiste de toenemende bevolkingsdruk en grotere complexiteit van de steden in de noordelijke Nederlanden vaak een eveneens toenemende specialisering. Kinderen die hun ouders verloren werden vaak in gasthuizen of bij pleegouders ondergebracht, maar vanaf de late vijftiende eeuw ontstonden ook speciaal gestichte weeshuizen – al gingen die vaak nog onder een andere naam schuil die verraadde hoezeer men nog in termen van gasthuizen dacht. Zo heette het oudste weeshuis van de Noordelijke Nederlanden, dat in 1485 werd gesticht in Utrecht door de rijke geestelijke Evert van Zoudenbalch (1424-1503), aanvankelijk Sint-Elisabethgasthuis. In de zestiende eeuw zou het aantal weeshuisstichtingen snel toenemen, en met name in die vroege tijd werd de eerste stap daartoe vaak gezet door een rijk individu. Pas later gingen ook lokale overheden het initiatief nemen, maar vaak was men dan toch afhankelijk van de steun van individuele rijke burgers om het weeshuis ook daadwerkelijk te doen bouwen.

Overigens waren individuele stichtingen in de regel niet heel groot, want lang niet alle weldoeners waren rijk genoeg om een heel weeshuis of gasthuis te stichten. Men stichtte vaak gasthuizen op kleinere schaal, of voor bijzondere behoeften, zoals de twee gasthuizen die in de vijftiende eeuw in Utrecht en 's-Hertogenbosch werden opgericht voor geesteszieken. Maar het vaakst ging men over tot het stichten van een instelling voor een klein gezelschap van arme, eerbiedwaardige, godsvruchtige en, meestal, oude mensen. Ze kregen gratis woonruimte en vaak nog een aantal extra's, zoals brood en turf, die hen in staat stelden om op hun oude dag niet in armoede te vervallen maar hun leven met

waardigheid en zonder groot eerverlies af te sluiten.

Deze instellingen zijn in de Zuidelijke Nederlanden bekend gebleven als godshuizen en in het noorden als hofjes, naar hun meest typische vorm van huisjes gegroepeerd rond een binnenhof. In het zuiden, waar de steden al veel eerder een hoge mate van complexiteit hadden bereikt, dateren veel van deze instellingen al uit de veertiende eeuw; in het noorden komt het vooral op in de vijftiende eeuw, maar bereikt het aantal hofjesstichtingen een absoluut hoogtepunt in de Gouden Eeuw.

Hoeveel het er precies waren, is moeilijk te zeggen, want juist het private karakter van deze instellingen zorgde ervoor dat ze soms weer verdwenen door wanbeheer, gebrek aan geld of andere oorzaken. Maar op dit ogenblik staat de teller voor het grondgebied van het huidige Koninkrijk der Nederlanden op 584 hofjesstichtingen van de veertiende tot de twintigste eeuw. Steden als Amsterdam, Haarlem, Gouda, Dordrecht, Leiden en Utrecht kenden tal van hofjes, soms in grote aantallen. Haarlem bijvoorbeeld telde tenminste 54 hofjes; daar zijn er nu nog zo'n twintig van over. Dat was niet veel anders in het zuiden: Brugge telt bijvoorbeeld vandaag de dag 46 godshuizen, waarvan er velen eeuwen oud zijn, en in Antwerpen zijn er in totaal 37 geweest. Lang niet elke stad had ze, maar in het gewest Holland telde het leeuwendeel er verscheidene. Dergelijke instellingen – die in de praktijk vaak vooral werden bevolkt door ouderen, en dan vooral alleenstaande oudere vrouwen – kwamen zelfs voor op het platteland. Het gros stond echter in de steden, en werd ook gesticht door leden van de stedelijke elite. Want al was de stichting van een hofje of godshuis vaak ook voor een iets smaller bemeten beurs geschikt, in alle gevallen moest men toch over een behoorlijk vermogen beschikken om zo'n stichting te kunnen financieren. Vaak deed men de stichting bij testament, en werd pas begonnen aan de bouw van een hofje na het overlijden van de stichter, die het geld bij leven blijikbaar nog nodig had.

Het wekt wellicht geen verbazing dat het bij deze rijke stichters bovendien vaak ging om

mensen die geen nageslacht hadden. Uit onderzoek naar de stichters van de hofjes in Leiden tussen 1450 en 1800 blijkt dat de meesten getrouwd waren of geweest, maar geen kinderen nalieten. Men was dus niet gehouden om zijn vermogen na te laten aan de kinderen, zoals anders het geval was, maar kon besluiten er een groot liefdadig doel mee te steunen. Onder de stichters waren ook veel ongehuwde personen, zowel mannen als vrouwen. Sommigen van hen kwamen voort uit de politieke elite, die de stad bestuurde, maar velen van hen kwamen, juist tijdens de Republiek, uit die delen van de elite met minder macht, de elites met een ander geloof dan dat van de publieke kerk en 'nieuwe rijken', die wel geld maar geen politieke invloed en status hadden.

De stichters werden door verschillende redenen bewogen om een dergelijke instelling te stichten. Het lijkt meestal om een mengeling van godsdienstige beweegredenen en statusoverwegingen te zijn gegaan. Het godsdienstig belang is het duidelijkst aan te wijzen bij de oudere en katholieke stichtingen: de schenker bepaalde vaak dat de bewoners van de door hen te stichten instellingen voor hun zielenheil moesten bidden. Men geloofde namelijk dat naast de heiligen en de geestelijken ook de armen een luisterend oor vonden bij God en dat hun voorbeden daarom hielpen bij het verkorten van de tijd die men moest doorbrengen in het vagevuur. Ook protestantse schenkers gaven echter wel blijk van godsdienstige motieven voor het stichten van een instelling. Daarnaast was het ook een middel om de status van de schenker uit te venten, een tendens die toenam naarmate de rijkdom toenam. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw werden er in het noorden soms zeer grote hofjes gesticht, rijk versierd met wapenschilden en andere verwijzingen naar de gulle gevers.

Een derde overweging was tenslotte nauw verbonden met het eerder genoemde patronagesysteem. Veel hofjesstichters bepaalden dat hun stichting ten goede moest komen aan mensen van de eigen geloofsgroep; vaak bepaalde men ook dat er voorrang moet worden gegeven aan verarmde familieleden. En tenslotte kreeg ook vaak dienstpersoneel een plaats in een hofje.

Kortom, het stichten van een hofje was nauw verbonden met de zorg die men geacht werd uit te strekken tot de minder beaalde naasten van de patroon. In dit geval vaak na de dood van de patroon in kwestie, al zal het vaak zijn gegaan om een voortzetting van een patronagerelatie die al bestond.

Om te garanderen dat de gestichte instelling ook inderdaad aan het gestelde doel bleef beantwoorden werd vaak een college van regenten ingesteld, die hun positie op hun beurt vaak gebruikten om plaatsen in een hofje te vergeven en zo hun cliënten tevreden te stellen en voor openlijke armoede te bewaren.

Zo speelden liefdadige instellingen op hun beurt een rol in het voorkomen van schrijnende, openlijke armoede. In de vroegmoderne tijd was de vraag weliswaar altijd groter dan het aanbod, maar voor veel leden van de middenklasse zal het een opluchting zijn geweest dat in elk geval de mogelijkheid bestond dat hun minderjarige kinderen konden rekenen op verzorging en een opleiding als ze jong stierven, en dat er, als ze te oud werden om in hun levensonderhoud te voorzien, instellingen bestonden waar ze wellicht een toevlucht konden vinden. De rijke elite droeg er zorg voor dat er dergelijke instellingen bestonden en bleven bestaan, en dat er, als al het andere faalde, een opvangmechanisme was voor de armen voor wie men zich verantwoordelijk achtte – de eigen cliënten, arme verwanten, buurt- en geloofsgenoten. Het is mogelijk dat op deze wijze de vroegmoderne samenleving in de Nederlanden een zekere mate van maatschappelijke harmonie kon bewaren, totdat aan het einde van de achttiende eeuw economische achteruitgang de maatschappij in het hart trof en het aantal armen snel steeg. Verder onderzoek zal wellicht uitwijzen of die ontwikkeling bijdroeg aan de onrust in het revolutionaire tijdvak, die uiteindelijk zou leiden tot een heel andere samenleving met een grotere rol voor de staat.

SELECTE BIBLIOGRAFIE

Gustaaf Asaert, *Ook dat was Antwerpen. Een geschiedenis van de kleine man.*

Over armoede en politieke onmacht (Tielt 2010).

Dutch Republic, c. 1600-1800', *Continuity & Change* 27 (2012), 241-270.

Jeroen Blaak, 'Worstelen om te overleven. De zorg om het bestaan in het Memoriaal van Hermanus Verbeeck (1621-1681)' in: *Historisch Tijdschrift Holland* 31 (1999), 1-18.

Daniëlle Teeuwen, 'Collections for the poor: monetary charitable donations in Dutch towns, c. 1800-1800', *Continuity & Change* 27 (2012), 271-299.

Hilde De Bruyne, *De Godshuizen in Brugge* (Roeselare 1994).

F. Egmond & M. Gijswijt-Hofstra (red.), *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in Europa, circa 1500-2000* (Amsterdam 1997).

Lex Heerma van Voss & Marco H.D. van Leeuwen (red.), 'Special Issue: Giving in the Golden Age. Charity in the Dutch Republic', *Continuity & Change* 27 (2012), 175-343.

Luuc Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997).

Marco H. D. van Leeuwen, *De rijke Republiek. Gilden, assuradeurs en armenzorg, 1500-1800*. Deel I van: Jacques van Gerwen & Marco H.D. van Leeuwen, *Risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland 1500-2000* (Den Haag/Amsterdam 2000).

Marco H.D. van Leeuwen, 'Giving in early modern history: philanthropy in Amsterdam in the Golden Age', *Continuity & Change* 27 (2012), 301-343.

Marco H.D. van Leeuwen, 'Guilds and Middle-Class Welfare 1550-1800: Provisions for Burial, Sickness, Old Age, and widowhood', *Economic History Review* 65 (2012), 61-90.

Henk Looijesteijn, 'Funding and founding private charities: Leiden almshouses and their founders, 1450-1800', *Continuity & Change* 27 (2012), 199-239.

Elise van Nederveen Meerkerk, 'The will to give: charitable bequests, inter vivos gifts and community building in the

HERMES

Tijdschrift voor leraren geschiedenis

Vergelijkend onderzoek lerarenopleidingen

Armoede in de Gouden Eeuw

De digitalisering van parlementaire handelingen

The Battle of the Somme

Gendergeschiedenis: een website

Nieuwe museum Kazerne Dossin

The Odd Man Out

Hermes nummer 53 - jaargang 17
maart 2013

Vlaamse Vereniging Leraren Geschiedenis

